

Ongelijkheid is niet het probleem

Maand van de Filosofie, Veghel, 22 april 2015

Marcel Wissenburg

Inleiding

Publiekslezingen over filosofische thema's (zoals ongelijkheid) houden is riskant – het format dwingt je bijna tot speculatie, tot wat een collega van mij ooit noemde het bedrijven van sociologie zonder data. En ik behoor nu net tot het type filosoof dat gelooft dat de empirische sociale wetenschappen respect verdienen: zij hebben speculatie voor een belangrijk deel overbodig gemaakt. Dus ik zal proberen vanavond alleen te speculeren over vragen die de empirici nog niet hebben kunnen beantwoorden.

Mijn speculaties kunnen wat somber overkomen en wie weet verontwaardiging oproepen. Don't shoot the piano player. Het is de taak van de filosoof om feestjes te bederven, althans zelfgenoegzaamheid af te straffen en tot kritische zelfreflectie uit te dagen.

Waarom somber? Wel, ik ben een zondagsanarchist. Ik bewonder alleen de mens die handelt uit en maximaal getoetste, authentiek en autonoom geformuleerde persoonlijke overtuiging, en niemand die zich onderwerpt aan gezag – niet dat van de wetgever, niet dat van een profeet en niet van om het even welke andere Harry Potterachtige figuur.

In mijn hart ben ik anarchist, ja, maar ik geloof ook dat de mens slecht is en tot nog veel erger geneigd, en daarom vooralsnog behoefte heeft aan een minimale, met nadruk minimale, hoeveelheid dwang en toezicht. Vandaar dat ik de helft van de werkweek sociaal liberaal ben, de andere helft klassiek liberaal of libertair. En dat zijn nu eenmaal posities die je niet populair maken bij een publiek dat in meerderheid bij een thema als ongelijkheid denkt 'Ja, lekker! Samen boos zijn op bankiers en andere graaiers!'. Helaas, als u gevlei van mij wilt horen, dan moet u toch meer betalen.

Laat ik u vast op het ergste voorbereiden met een overzicht van de zeven stellingen die ik vanavond ga verdedigen:

- 1: ongelijkheid an sich is geen schandaal.
- 2: armoede is niet het probleem.
- 3: afgunst verklaart iets maar niet alles.
- 4: machtsmisbruik is een ander probleem, en een probleem op zich.
- 5: ongelijkheid an sich veroordelen is onverdunde hybris.
- 6: ongelijkheid blijft een probleem heten zolang hebzucht blijft bestaan.
- 7: ongelijkheid is geen probleem.

...en wat, zult u vragen, is dan wel het probleem? Wel, daar kom ik dus nog op terug.

Ongelijkheid

Ik hoop dat het u niet is ontgaan dat het stil begint te worden rond Thomas Piketty. De hype over 'Het Kapitaal in de 21ste Eeuw' is wel zo'n beetje over. De vloed van journalistieke en opiniërende stukken droogt op nu de serieuze wetenschappelijke studies beginnen los te komen: recensies en bredere beschouwingen in wetenschappelijke bladen. Dat heeft even

geduurd maar de wetenschap, in tegenstelling tot de journalistiek, heeft een broertje dood aan haast. Van wetenschappelijke publicaties wordt verwacht dat ze gebaseerd zijn op grondig opgezet en gecontroleerd onderzoek en dat het verslag van dat onderzoek ook nog eens zorgvuldig dubbelblind wordt beoordeeld, wat altijd tot herschrijven en verder uitstel van publicatie leidt. En het pure fysieke publicatieproces kost ook nog eens tijd.

De wetenschappelijke kritiek op Piketty is niet mals. Ik betwijfel of er een Piketty hype zou zijn geweest als de wetenschappelijke commentaren vóór die van journalisten, columnisten en politici waren verschenen. Het zal niemand verbazen dat wat conservatiever georiënteerde wetenschappers korte metten maken met Piketty's cijfers, met de verklaringen die hij voor ongelijkheid geeft, en met de oplossingen die hij aandraagt – een mooi voorbeeld is 'n bijdrage van Auke Leen in het jongste nummer van *Liberaal Reveil*.¹ Maar ook het commentaar van linkse tot zeer linkse economen als Paul Krugman en Deirde McCloskey² is niet mals en wijst op precies dezelfde fouten.

Dank zij de honderden verschillende twijfels aan, kritieken op en weerleggingen van Piketty's claims wordt de centrale boodschap die de goegemeente in Piketty wil lezen, ernstig ondermijnd. Die (tweeledige) gedachte is dat de ongelijkheid in de wereld in de laatste 70 jaar is toegenomen, en dat dit schandalig is. Het eerste deel van die claim blijkt uiterst dubieus te zijn – daarover zijn links en rechts in de economie het eens. Ongelijkheid in het bezit van kapitaal lijkt op de meeste indicatoren inderdaad toegenomen te zijn, de totale ongelijkheid in inkomen ook, maar er zijn procentueel aanzienlijk minder armen dan 70 jaar geleden.

Maar die cijfertjes interesseren me eigenlijk niet zoveel – vanavond wil ik vooral reflecteren op het tweede deel van de boodschap die men Piketty in de mond legt: dat ongelijkheid een schandaal is. Ik zeg met opzet: in de mond gelegd. Ik heb Piketty nergens hardop horen zeggen dat ongelijkheid kwaad of immoreel is; als econoom wil Piketty zich niet op het terrein van de ethiek laten betrappen. Zijn boodschap is dat te grote ongelijkheid tot instabiliteit kan leiden.

Aan die laatste boodschap is echt totaal niets nieuws of verrassends – Aristoteles bouwde zijn hele politieke denken al op die hypothese. Volgens Aristoteles was de moreel beste politieke orde een monarchie, maar de meest stabiele orde was een mengsel van oligarchie, regering door de rijksten en machtigsten in hun eigenbelang, en democratie, regering door het gajes in zijn eigenbelang. Die twee houden elkaar in evenwicht. Spinoza suggereerde dat iets dergelijks, een balans in de staatsinrichting tussen het eigenbelang van de plutocraten en het eigenbelang van de straat, de kracht en het succes van de Nederlandse republiek verklaarde. En ook de politicologie van de 20ste eeuw onderschreef Aristoteles: een samenleving wordt stabiel als de meest fundamentele cleavage, tegenstelling, in de maatschappij, die tussen haves en have-nots, niet te diep én niet te ondiep is.

Maar merk op dat geen van deze filosofen en wetenschappers (de paar die ik noemde en de honderden die ik maar even oversla) ongelijkheid an sich als een moreel probleem zien. Tot aan de 19e eeuw werd ongelijkheid allereerst als een natuurlijk en onomkeerbaar gegeven gezien – en vanaf die 19^e eeuw is nog steeds niet ongelijkheid *an sich* het probleem, maar *dominantie door ongelijkheid*.

¹ Auke Leen, 'Inkomensverschillen zijn amoreel. De ethiek van de inkomens- en vermogensverschillen in de markteconomie', *Liberaal Reveil* 2015/1, 36-41

² D. McCloskey, Review of Thomas Piketty, *Capital in the Twenty-First Century*, *Erasmus Journal of Philosophy and Economics* 2014 (7/2), 73-115.

Mijn eerste stelling dan: ongelijkheid an sich is geen schandaal.

Al dat geteem over en gedweep met Piketty, al die opwinding over allerlei vormen van economische ongelijkheid, dat is allemaal een stropop, een *red herring*, een afleidingsmanoeuvre. Wat het protest werkelijk motiveert is niet de immoraliteit van ongelijkheid. Wat dan wel? Daar ga ik u met een omweg heen leiden.

Rijkdom

Op het eerste, altijd bedrieglijke, gezicht, kan woede over en afkeuring van ongelijkheid worden begrepen als afkeuring van armoede. Ik laat even terzijde de vraag of armoede verdiend kan zijn – ik denk van wel, en ik denk daarom dat ook armoede niet per se immoreel is. Wat ik belangrijker vind is dat armoede nog steeds in debatten over de Nederlandse politiek en de Nederlandse verzorgingsstaat wordt aangevoerd als grond om ongelijkheid te veroordelen.

Laat ik u voorstellen aan mijn overgrootouders, Coos Wissenburg en Catharina Wennekes. Na de mislukking van operatie Market Garden en de totale verwoesting van de Veluwezoom werden zij in september '44 op de vlucht gejaagd richting de Utrechtse heuvelrug, waar ze vervolgens de Hongerwinter over zich heen kregen. Vandaag is het 70 jaar en negen dagen geleden dat mijn overgrootmoeder, uitgeteerd en verzwakt, stierf; over drie weken is het 70 jaar geleden dat mijn overgrootvader hetzelfde overkwam.

Laat ik u wat foto's laten zien van de hongersnood in Biafra in 1968, de eerste hongersnood die in volle glorie op alle tv-zenders wereldwijd van baby met rijstbuik tot stapels rottende lijken te volgen was.

Dat, dames en heren, is armoede. Dat is pas schandalig en dat is pas immoreel. En ieder die beweert dat er nu, in 2015, in Nederland *armoede* bestaat lijdt aan een totaal gebrek aan perspectief en toont niets dan verachting voor de miljoenen die door echte armoede, door honger, oorlog, ziekte en dood zijn getroffen.

Ik zal niet ontkennen dat er materiële ongelijkheid is in Nederland, en dat er aan de onderkant van de samenleving mensen zijn die behoorlijk moeite hebben de touwtjes aan elkaar te knopen; ik wil niets af doen aan de ellende van onvrijwillige bijstandsontvangers; en ik zal ook niet ontkennen dat er mensen uit de boot vallen. Maar het is totaal uitgesloten dat iemand in dit land zomaar naakt en met een rijstbuik op een straathoek kan verhongeren – zelfs niet uit eigen keuze: je moet ontzettend alert wezen om uit handen van bevoogdende overheden en hulpverleners te blijven.

We mogen langzaam uit een crisis kruipen waarin iedereen heeft ingeleverd – niemand zal toch ontkennen dat we de laatste zeventig jaar, sinds die Hongerwinter, een onvoorstelbare explosie van materiële welvaart hebben meegemaakt. Niet alleen barst ieder huis uit zijn voegen met meubels en technologie die onze overgrootouders zich niet eens hadden kunnen voorstellen, maar overal om ons heen is ook muziek, beeld, amusement, kleur en geur.

Als we verontwaardiging over ongelijkheid handen en voeten willen geven, biedt het begrip armoede geen hulp. De absolute materiële ongelijkheid van onze voorouders bestaat niet

meer. Punt uit. We hebben een gegarandeerd bestaansminimum, voldoende om een waardig leven te leiden, en vele malen hoger dan alles waar onze voorouders ooit van hebben gedroomd in de 400 eeuwen sinds we Afrika ontvluchtten.

Vandaar dan stelling 2: armoede is niet het probleem.

Afgunst

Een andere verklaring voor onvrede over ongelijkheid is ooit aangedragen door de Amerikaanse politiek filosoof Robert Nozick: afgunst.³ Zijn stelling is dat de vrije markt, mits echt vrij van bedrog en machtsmisbruik, een markt is waar eerlijke ruil plaatsvindt – *fair trade*, een term die inmiddels gekaapt is door een heel andere beweging. Wie alert en innovatief optreedt op die eerlijke vrije markt, kan er materieel beter van worden; wie dat niet doet, wie kansen laat liggen, talenten onbenut laat, of de voorkeur geeft aan een rustiger en vrediger leven – die moet niet klagen dat de gebraden kippen je niet in de mond vliegen. En wie dat toch doet, geeft zich dus over aan afgunst. Klassiek voorbeeld: het Nederlandse maaiveld en de ideologie van ‘doe maar gewoon, da’s gek genoeg’.

Nozicks verhaal is aantrekkelijk, als en alleen als we twee dingen mogen aannemen: dat de vrije markt ook echt fair trade biedt, en dat een economisch evenwicht tussen vraag en aanbod ook een moreel evenwicht reflecteert. Dat laatste idee is moeilijk, kom ik zo in detail op terug.

Eerst die eerste veronderstelling: dat de vrije markt fair trade *kan* bieden, dat het een markt kan zijn die vrij van bedrog en machtsmisbruik kan zijn – daar bestaat eigenlijk helemaal geen verschil van mening over; anders was er ook niet zoiets als een fair trade beweging. Als jij en je buurman appelbomen hebben, en je buurman heeft net iets lekkerder, mooier, frisser en gezonder appels gekweekt terwijl jij willens en wetens voor mindere kwaliteit hebt gekozen – dan is er niets eerlijks of oneerlijks aan wanneer je buurman meer verdient. Dat is net zoiets als een vijf krijgen voor een tentamen de nacht nadat je flink bent doorgezakt, eigen schuld, dikke bult.

Kortom, waar fair trade bestaat, kan afgunst perfect verklaren waar onvrede over ongelijkheid vandaan komt. Maar natuurlijk, de vrije markt is in de echte wereld zelden perfect, en deze verklaring is dat dus ook niet. Vandaar:

Stelling 3: Afgunst verklaart iets maar niet alles.

Machtsmisbruik

Laat ik een heel kort woord besteden aan de imperfecte markt, een markt waar door desinformatie en machtsmisbruik ongelijkheid ontstaat. Juist omdat we de ongelijkheid die het gevolg zou kunnen zijn van een perfecte vrije markt accepteren, is het duidelijk dat in gevallen van machtsmisbruik niet ongelijkheid op zich het probleem is, maar deze concrete ongelijkheid – door haar oorzaak: machtsmisbruik. Vandaar

Stelling 4: Machtsmisbruik is een ander probleem, en een probleem op zich.

³ Robert Nozick, *Anarchy, State, and Utopia*, New York: Basic Books 1974.

Hebzucht en hybris

Zo kom ik terug op de tweede problematische assumptie van Nozick: dat een economisch evenwicht tussen vraag en aanbod ook een moreel evenwicht reflecteert. Om dat in begrijpelijke taal uit te drukken, Nozick veronderstelt dat als vraag en aanbod elkaar vinden in een bepaalde prijs voor goed X, dat dan ook de *moreel juiste* prijs is. Dat ‘moreel juist’ kan twee dingen betekenen.

Voor de meeste verdedigers van de onzichtbare hand inclusief Nozick betekent het dat de economische prijs de moreel juiste is omdat er geen absolute standaarden voor prijzen zijn. Dat is een typisch liberale en libertaire gedachte: in jouw levensplan kan goed X, zeg schoonheid of juwelen, het hoogste goed zijn, in het mijne kan het vrijwel irrelevant zijn. Jij bent bereid tonnen uit te geven aan de mooiste glimmertjes en de beste fake boobies, ik ga niet verder dan een paar honderd euro voor een zegelring. Wie ben ik, wie ben jij, wie zijn wij om elkaar voor te schrijven wat de universele hoogste doelen in alle levens zouden moeten zijn? Is dat niet al vaak genoeg geprobeerd door profeten en tirannen, met zeeën van bloed tot gevolg?

Maar er zijn mensen die deze hoeksteen van de liberale samenleving verwerpen, en hiermee komen we dan twee ultieme gronden op het spoor voor de afkeer van ongelijkheid: hybris en obesitas.

Een kunstenaar wiens werk niet verkoopt kan twee dingen zeggen: mijn smaak en die van het publiek verschillen, so be it – of hij kan zeggen: ik ben een onbegrepen genie, men hóórt mijn kunst te waarderen. Oftewel: ik, kunstenaar, weet het beter en mijn smaak dient de universele smaak te worden.

En een bezorgde burger kan vaststellen dat zelfs op een perfecte vrije markt waar enkel fair trade plaatsvindt, waar geen graaiers en vriendennetwerkjes opereren, de bankier nog steeds meer betaald krijgt dan de vuilnisman, omdat (onder meer) de expertise van de vuilnisman breder gezaaid is dan die van de bankier. En die bezorgde burger kan dan zeggen: da’s niet eerlijk, de markt zou eigenlijk de bankier en de vuilnisman gelijk moeten waarderen en dus ook hun werk gelijk moeten belonen. Hij kan zelfs, met Bregman en Frederik,⁴ beweren dat de vuilnisman meer verdient dan de bankier. Oftewel: ik, bezorgde burger, weet het beter en mijn smaak dient de universele smaak te worden.

Verzet tegen ongelijkheid die uit een perfect vrije markt voortkomt kan alleen gerechtvaardigd worden met een beroep op een absolute, eenduidige, universele, objectieve maatstaf voor de enig echte juiste prijs, oftewel door te claimen de waarheid in pacht te hebben. Zoals Bregman en Frederik dus.

Vandaar stelling 5: Ongelijkheid an sich veroordelen is onverdunde hybris, hoogmoed.

Onvrede en obesitas

⁴ Rutger Bregman, Jesse Frederik, *Waarom Vuilnismannen Meer Verdienen Dan Bankiers*, n.p.: Maand van de Filosofie, 2015.

Er is een laatste verklaring voor verzet tegen ongelijkheid die ik nog onbesproken heb gelaten – en dat is tegelijk de belangrijkste, want het is niet, zoals alle andere verklaringen die ik besproken heb, een poging een rationele grond te geven. Het gaat om pure irrationaliteit: de fundamentele onvrede die iedere homo sapiens voelt en die veroorzaakt wordt door onze ingeboren spirituele obesitas.

Ik sprak over afgunst – een grond voor onvrede over ongelijkheid die voortkomt uit vergelijking van onze eigen status met die van anderen. Je zou kunnen zeggen dat afgunst en de beheersing daarvan centraal staat in alle politieke filosofie: niet alleen bij Nozick maar ook bij Aristoteles en Spinoza, bij Machiavelli en John of Salisbury, bij Marx en Mill.

Maar onder afgunst ligt nog een diepere drift die we zelfs zouden voelen in een wereld van volmaakte gelijkheid, wat dat ook moge inhouden: onze zelfzuchtige, onstilbare zucht naar meer en meer en meer.

U zult ongetwijfeld wel eens opgepikt hebben dat een aanleg voor obesitas genetisch voorgeprogrammeerd lijkt te zijn in ons DNA. Ons lichaam hunkert naar zoet en zout en vet en zou, als we onszelf niet zo angstaanjagend goed conditioneerden, dooreten tot we allemaal de weg van M. Créosote kozen: dooreten tot we ontploften. Volgens biologen ligt de oorsprong van onze vraatzucht in de steppen van Afrika: toen we uit de bomen klommen was de meest kansrijke mensaap degene die de meeste energie te verbranden had en het hardst kon rennen voor de leeuwen.

Mijn stelling is dat we niet enkel vraatzucht hebben overgehouden aan ons overleven in de steppe. Sinds die tijd worden we achtervolgd door de bekende vier ruiters van de Apocalyps: honger, dood, ziekte en oorlog. We zijn geprogrammeerd om onszelf dag in dag uit te beschermen tegen die bedreigingen, en we doen dat door meer en meer en meer en meer meuk en rotzooi en bezit te vergaren.

Zoals obesitas de reactie van ons lichaam is op het overbodig zijn geworden van de jacht, zo is spirituele obesitas oftewel hebzucht onze reactie op welvaart: ook al heeft iedereen genoeg, we blijven toch klagen, niet omdat er goede gronden zijn waarom de ander zijn geluk níet verdient, maar gewoon omdat we zelf een onstilbare honger naar meer hebben, alsof we daarmee veiliger zijn.

En zoals obesitas het menselijk lichaam is dat aan zijn eigen tegenstellingen ten onder gaat, zo is die spirituele obesitas de ziekte waaraan de rationele mens ten onder gaat: ons eindeloze consumeren is niet alleen, zoals ecologen terecht aangeven, een bedreiging voor ons materiële overleven maar ook voor onze cultuur. Want we weten van gekkigheid niet meer wat we met al die meuk moeten doen. Waar José Ortega y Gasset al bijna een eeuw geleden, bij de aanvang van onze massamaatschappij met massawelvaart, voor waarschuwde is waarheid geworden: smaak is opgeofferd aan vermaak.⁵

Zo dus stelling 6: Ongelijkheid blijft een probleem heten zolang hebzucht blijft bestaan.

De echte problemen

⁵ José Ortega y Gasset, *La rebelión de las masas*, 1930.

Eigenlijk hoef ik stelling 7 nu niet eens meer toe te lichten want ze spreekt nu wel zo'n beetje voor zich: Ongelijkheid is geen probleem.

Maar daarmee is mijn verhaal nog niet af, want ik heb mijn oorspronkelijke vraag nog niet beantwoord. Ik zei dat alle opwinding over ongelijkheid een stropop was, een afleidingsmanoeuvre. Ik heb nog niet expliciet, alleen maar impliciet, aangegeven waar het de aandacht dan van afleidt. Drie dingen, zou ik zeggen.

Ten eerste hebben we gezien dat veel opwinding voortkomt uit het verwarren van fair trade en de eerlijke vrije markt met spelbederf en machtsmisbruik. Wat dat betreft is er niet veel verschil tussen de vrije markt, de islam of religie in het algemeen, en voetbal: alle drie worden afgerekend op hun ergste uitwassen. Terecht, maar het zegt niets over de intrinsieke waarde van die zaken. Bij religie en voetbal heb ik ernstige twijfels, bij de vrije markt niet – wie geen arrogante betweter is, geen profeet van het enig ware geloof of de enig juiste moraal, heeft een directe morele plicht de vrije markt te beschermen tegen all enemies foreign and domestic, te beginnen met Bregman en Frederik.

Ten tweede zagen we dat een deel van de opwinding over ongelijkheid voortkomt uit een andere verwarring: die van ongelijkheid en armoede. Het onrecht en schandaal dat armoede is, heeft niets, maar dan ook niets, met ongelijkheid te maken en alles, alles met gebrek: met het ontbreken van het minimum dat nodig is om een waardig leven te leiden. Ook met het oog op het derde punt dat ik zo wil maken: wie zich hier boos over wil maken moet op het echte probleem hameren – het opheffen van gebrek. Daar is trouwens niets *rechts* aan – het idee van sufficientarianism, de filosofie van het genoeg, staat ook bovenaan de agenda van linkse denkers als Martha Nussbaum en, in Nederland en Vlaanderen, Ingrid Robeyns.

En dan ten derde en ten slotte het misschien wel grootste probleem dat al die aandacht over ongelijkheid verhult: de ultieme en totale doelloosheid van ons leven, en het breed verspreide onvermogen zelf inhoud en betekenis aan dat leven te geven.

Gelukkig maar dat we een milieucrisis hebben. Gelukkig maar dat we via de omweg van overconsumptie en uitbuiting van de natuur weer in de armen van de Vier Ruiters worden gejaagd. Als er iets is dat nieuwe richting en inhoud kan geven aan ons overlevingsinstinct, dan dit wel.

Maar hier ligt tegelijk een grote uitdaging. Zij die de grootste zorgen over natuur en milieu hebben zijn tegelijk degenen die maar al te vaak voor hybris zijn bezweken, voor de overmoed te geloven de waarheid in pacht te hebben en het ware geloof te verspreiden. We zullen nooit zin aan het zinloze kunnen geven als die zin aangeleerd is, opgelegd, geconditioneerd, gedresseerd, afgedwongen, als ze niet authentiek en autonoom is. De truc zal zijn maximaal, en dus in uiterste vrijheid, te experimenteren met levensstijlen om zelf te ontdekken wat duurzaam en tegelijk zingevend is. De truc is: blijven oefenen.